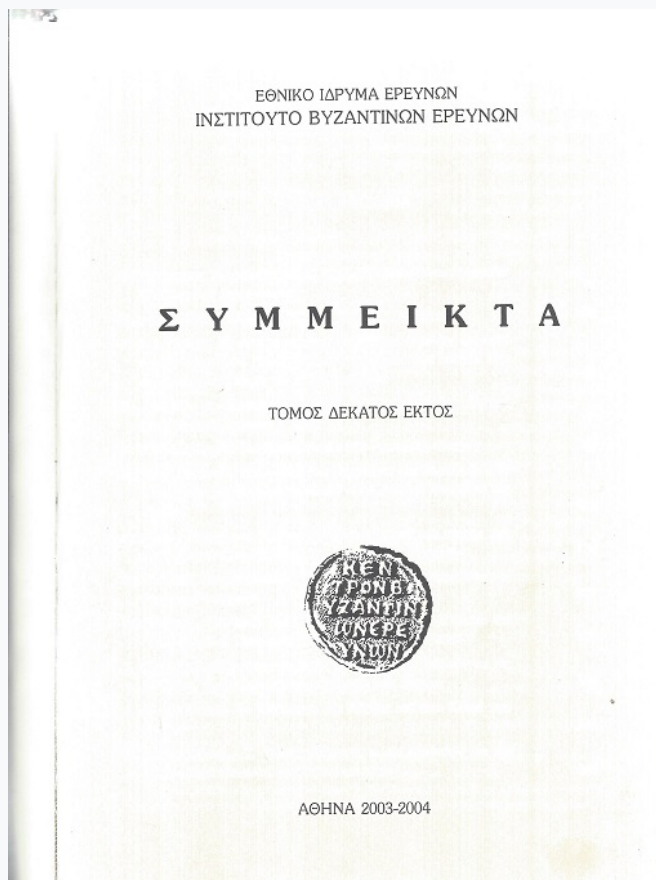

Byzantina Symmeikta

Vol 16 (2003)

SYMMEIKTA 16

Η Παντάνασσα της Γερουμάνας. Ένα μνημείο των Ιωαννιτών Ιπποτών

Ασπασία ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ

doi: [10.12681/byzsym.914](https://doi.org/10.12681/byzsym.914)

Copyright © 2014, Ασπασία ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ Α. (2008). Η Παντάνασσα της Γερουμάνας. Ένα μνημείο των Ιωαννιτών Ιπποτών. *Byzantina Symmeikta*, 16, 357–378. <https://doi.org/10.12681/byzsym.914>

ΑΣΠΑΣΙΑ ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ

Η ΠΑΝΤΑΝΑΣΣΑ ΤΗΣ ΓΕΡΟΥΜΑΝΑΣ Ένα μνημείο των Ιωαννιτών Ιπποτών

Ο ναός της Παντάνασσας της Γερουμάνας βρίσκεται σε ύψωμα πάνω από τον οδικό άξονα που ενώνει τα χωριά Παντάνασσα και Γερουμάνα· η δεύτερη σήμερα έχει μετονομασθεί σε Κρυόβρυση. Από το ύψωμα αυτό προσφέρεται πλήρης εποπτεία στο τμήμα του Λακωνικού κόλπου που ορίζεται από το ακρωτήριο Κουλέντι, όπου βρίσκεται ο βυζαντινός πύργος του Κουλεντιανού που ήλεγχε το πέρασμα των πλοίων, και την πούντα πριν από το ακρωτήριο του Αρχαγγέλου, όπου βρίσκεται ερειπωμένος πύργος της τουρκοκρατίας.

Ο ναός είναι τετράστυλος σταυροειδής εγγεγραμμένος με κεντρικό τρούλλο και τέσσερις τρουλλίσκους στα γωνιακά διαμερίσματα. Το τετράγωνο κεντρικό σώμα του ναού, που ορίζεται από τις απολύτως ισοσκελείς κεραίες του σταυρού, πλαισιώνεται από το νάρθηκα και τις τρεις κόγχες του ιερού, χωρίς τη μεσολάβηση χαμηλότερων κυλινδρικών θόλων. Η κεντρική κόγχη είναι πεντάπλευρη, οι πλάγιες είναι τρίπλευρες. Το οικοδόμημα χαρακτηρίζεται από ακρίβεια στη χάραξη και συμμετρία (σχ. 1, 2, 3)¹. Η τοικοποιία της ανατολικής όψης του ναού, των τρούλλων και των μετώπων των σκελών του σταυρού είναι πλινθοπερίκλειστη, με πώρινους δόμους (εικ. 1) ενώ οι υπόλοιπες όψεις είναι κτισμένες με αργολιθοδομή. Ο κεντρικός τρούλλος της πεντάτρουλλης αυτής εκκλησίας είναι οκταγωνικός με συμφυείς στην τοικοδομία κιονίσκους (σχ. 4), που απαρτίζονται από δόμους που εναλλάσσονται με τρεις σειρές πλίνθων (εικ. 1). Οι κίονες απολήγουν σε επίκρανα διακοσμημένα με τρία βεργία, που παρεμβάλλονται στο οριζόντιο λοξότιμτο γείσο του τρούλλου. Οι γωνιαίοι τρούλλοι έχουν στρογγυλεμένη τετραγωνική κάτοψη με τέσσερις σχετικώς λεπτούς κίονες στις ακμές, ίδιας κατασκευής με αυτούς του κεντρικού τρούλλου (σχ. 4). Στις πλευρές όλων

1. Για την εκπόνηση των σχεδίων που συνοδεύουν το κείμενο, ευχαριστώ θερμά τους αρχιτέκτονες Κ. Ασλανίδη και Χριστίνα Πινάση.

των τρούλλων ανοίγονται μονόλοβα παράθυρα που περιβάλλονται από διπλά επάλληλα τόξα. Τα πόρινα γείσα των γωνιακών τρούλλων είναι λοξότιμπα και ακολουθούν τις καμπυλώσεις των παραθύρων. Πάνω από τα γείσα γίνεται κακότεχνη εξαγορά τρουλλωτής επικάλυψης μέσω σοβατιστών συμπληρωμάτων με κεραμικές υδρορρόες πάνω από τα επιθήματα των κιονίσκων. Στο ναό δεν γίνεται χρήση οδοντωτής ταινίας· ωστόσο τα τόξα των λοβών όλων των παραθύρων και των θυρωμάτων περιβάλλονται από απλή πλίνθινη ταινία, που σχηματίζεται από καμπύλες πλίνθους. Στα περισσότερα ανοίγματα των παραθύρων σώζονται, όπως φαίνεται, τα αρχικά τετράγωνα διαφράγματα με στρογγυλές οπές φωτισμού, κατασκευασμένα επίσης από πωρόλιθο (εικ. 1 και 7α).

Στα μέτωπα της εγκάρσιας κεραίας ανοίγονται τρίλοβα παράθυρα ενώ το μέτωπο του νότιου σκέλους είναι τυφλό (εικ. 3α). Τόσο στο τρίλοβο άνοιγμα του βόρειου σκέλους όσο και σε αυτό του νότιου παρατηρούνται κακοτεχνίες στην κατασκευή των πλίνθων που περιθέουν τα τρίλοβα ανοίγματα: στο μέτωπο του νότιου σκέλους τα τόξα και τα τοξύλλια είναι χαμηλωμένα, συμπιεσμένα και κακότεχνα, για να χωρέσουν κάτω από το αέτωμα της στέγης (εικ. 3α). Στο μέτωπο του βόρειου σκέλους τα τόξα είναι πλήρη με αποτέλεσμα η στέγαση να έχει υποστεί μεταγενέστερη προσθήκη δίρρικτης στέγης με επικρισμένο μέτωπο (εικ. 3γ). Διαπιστώνεται ότι σε αρκετά σημεία χρησιμοποιούνται μόνο πλίνθοι χωρίς την παρεμβολή δόμων στα τόξα προκύπτει ένα κακό αισθητικό αποτέλεσμα. Από την παρατήρηση των κονιαμάτων προκύπτει ότι τα τύμπανα των δίλοβων και τρίλοβων ανοιγμάτων των ανατολικών κογχών του ναού έχουν επικαλυφθεί με παπτό επίχρισμα σε απομίμηση πωρόλιθου, με σκοπό τα τούβλινα τόξα να πάρουν μορφή ολόσωμων πόρινων πλαισίων (εικ. 7α-β). Στο τρίλοβο μάλιστα άνοιγμα της κεντρικής κόγχης το επίχρισμα εκτείνεται σε δύο επίπεδα που προκύπτουν από τη δόμηση των εσωτερικών πλίνθων (εικ. 7α).

Οι κιονίσκοι των δίλοβων και τρίλοβων ανοιγμάτων του ναού, στις κόγχες και στα μέτωπα της εγκάρσιας κεραίας, είναι μονολιθικοί από πωρόλιθο. Από το ίδιο υλικό είναι κατασκευασμένα και τα επιθήματά τους. Το εσωτερικό τμήμα τους είναι σε όλες τις περιπτώσεις επικρισμένο. Το τμήμα που είναι ορατό από έξω αποκαλύπτει δυτικόμορφη λάξευση με ογκώδη βεργία και βαθιές εσοχές (εικ. 5α-γ). Η κατατομή των επικράνων των αμφικιονίσκων των δίλοβων ανοιγμάτων είναι απλούστερη από εκείνη των επικράνων των τρίλοβων, αλλά και τα επιθήματα του ίδιου τρίλοβου ανοίγματος παρουσιάζουν διαφορές μεταξύ τους (σχ. 5).

Δύο θύρες ανοίγονται κάτω από τα μέτωπα της εγκάρσιας κεραίας του σταυρού (σχ. 1). Στη δυτική κεραία μια θύρα οδηγεί στο νάρθηκα (εικ. 2α)· το θύρωμά της συντίθεται από τέσσερις δόμους και πέντε καμπύλους αψιδόλιθους σχηματίζοντας δυτικόμορφο τρίλοβο θύρωμα. Δεύτερη θύρα οδηγεί από το νάρθηκα στον κυρίως ναό·

το θύρωμά της συντίθεται επίσης από τέσσερις καμπύλους αψιδόλιθους, που εδράζονται σε επίκρανα με βεργία και απολήγουν στο κλειδί του οξυκόρυφου τόξου της. Το κλειδί του οξυκόρυφου τόξου φέρει στο πάνω τμήμα του το τριγωνικό πλαίσιο θυρεού, το θέμα του οποίου είναι δυστυχώς απολαξευμένο (εικ. 2β).

Το θύρωμα του βορείου σκέλους του σταυρού απαρτίζεται από καμπύλους αψιδόλιθους, οι οποίοι σχηματίζουν ένα πλήρες βυζαντινό τόξο που περιβάλλεται, όπως όλα τα παράθυρα και τα θυρώματα του ναού, από λεπτή καμπύλη πλίνθο (εικ. 3α). Πάνω από το τόξο το επίχρισμα είναι διαταραγμένο, όπως εξάλλου και στην εξωτερική τρίλοβη πόρτα του νάρθηκα, έτσι ώστε είναι δυνατό να υποτεθεί ότι ίσως εκεί υπήρχαν κοσμήματα.

Η μορφή του νότιου θυρώματος του ναού (εικ. 8) χαρακτηρίζεται από κάποια αμηχανία: παρουσιάζει μια ελαφρά δίλοβη απόληξη του ανώφλιου, που θυμίζει τα δίλοβα δυτικά πλαίσια χωρίς ενδιάμεσο κιονίσκο τα οποία απέληγαν συνήθως σε κόσμημα κρεμασμένο στον αέρα (*pendentif*). Πάνω από αυτό το ανώφλι μεγάλος έξεργος σταυρός με πεπλατυσμένες τις κεραίες εξακολουθεί να κοσμεί το νότιο θύρωμα: είναι συμφυής με δύο διαδοχικούς δόμους και, ευτυχώς, δεν έχει απολαξευθεί.

Το τέμπλο του ναού είναι κτιστό με λοξότιμπους κοσμήτες στις ποδιές των εσοκών, οι οποίες σχηματίζονται εκατέρωθεν των τριών θυρών του τέμπλου, προκειμένου να δεχθούν φορητές εικόνες (σχ. 8).

Το μνημείο έχει ήδη δημοσιευθεί. Ο Α. Ορλάνδος το χρονολόγησε στο 12ο αιώνα, θεωρώντας μεταγενέστερα τα επιθήματα των κιονίσκων στα δίλοβα και τα τρίλοβα παράθυρα του κυρίως ναού, όπως και το νάρθηκα². Ωστόσο ήταν αυτός που πρώτος εντόπισε τις ομοιότητες της κάτοψης της Γερουμάνας με τους ναούς του Μυστρά³. Ο Α. Βον τοποθέτησε το ναό στο 13ο αιώνα, επισημαίνοντας ότι οι δυτικές πόρτες και το οικόσημο δεν έχουν προστεθεί σε μεταγενέστερη οικοδομική φάση του ναού. Ταυτόχρονα, πρώτος επισήμανε την εντυπωσιακή ομοιότητα των κεντρικών θυρωμάτων του κυρίως ναού του Αγίου Γεωργίου στο Γεράκι με αυτά της Παντάνασσας στη

2. Α. Κ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, 'Η Παντάνασσα της Μονεμβασίας, *ABME* 1, 1935, 139-151.

3. Ο ΟΡΛΑΝΔΟΣ (Παντάνασσα, 150-151), όμως, μολονότι κατά την εξέταση της τυπολογίας των πεντάτρολλων ναών εντάσσει την Παντάνασσα της Γερουμάνας στην ίδια κατηγορία με τους ναούς του Μυστρά (Οδηγήτρια, Μητρόπολη, Παντάνασσα), προτείνει τη χρονολόγησή της στο 12ο αι., γιατί στην ίδια ενότητα έχει κατατάξει και πεντάτρολλους ναούς του 12ου αι. Η πρότασή του για τη σύγκριση του ναού με τους αρχαιότερους της κατηγορίας στηρίζεται και στο ότι η Γερουμάνια είναι ναός τετράγωνος και μονώροφος και γιατί θεωρεί ότι ο νάρθηκας είναι μεταγενέστερο κτίσμα. Επισημαίνει ταυτόχρονα την απουσία χαρακτηριστικών της σχολής της πρωτεύουσας από το μνημείο.

Γερουμάνα, χωρίς όμως να την ερμηνεύσει⁴. Είχε επίσης επισημάνει ότι το κλειδί του οξυκόρυφου θυρώματος και των δύο μνημείων απολήγει σε θυρεό, ο οποίος στον Άγιο Γεώργιο φέρει το αβακωτό θέμα, που πρόσφατα ταυτίστηκε με το οικόσημο του Ιωαννίτη Ιππότη Inigo d'Alfero⁵. Στη θύρα όμως της Παντάνασσας το θέμα είναι δυστυχώς, απολαξυμένο.

Η μορφή του κεντρικού τρούλλου του ναού, τα πόρινα γείσα και μια σειρά μορφολογικών παρατηρήσεων οδήγησαν τον Χ. Μπούρα στη χρονολόγηση του ναού στον 12ο αιώνα και την επισήμανση για έλλειψη ειδικής μελέτης, βασισμένης σε πρωτογενείς πληροφορίες από το ναό. Ο ίδιος θεωρεί ότι τα εμφανώς δυτικόμορφα επίκρανα είναι σύγχρονα με το ναό και ότι σχηματίστηκαν από τον κατακερματισμό μεγάλου μεσοβυζαντινού ίσως θυρώματος με ογκώδη βεργία άγνωστης προέλευσης⁶.

Τα οικοδομικά, ωστόσο, δεδομένα με δυσκολία επιτρέπουν τη χρονολόγηση του μνημείου στο 12ο αιώνα:

α) Το θύρωμα της δυτικής εισόδου, από το νάρθηκα στο ναό, με επίκρανα δυτικόμορφα με έξεργα βεργία και εσοχές, είναι πανομοιότυπο με το θύρωμα με το οξυκόρυφο τόξο και το θυρεό του Αγίου Γεωργίου στο Γεράκι, που χρονολογήθηκε στο 14ο αιώνα⁷. Από την παρατήρηση του θυρώματος και της περιβάλλουσας τοιχοποιίας δεν προκύπτει δεύτερη οικοδομική φάση του ναού⁸.

β) Το θύρωμα της δυτικής εισόδου προς το νάρθηκα με το τρίφυλλο ανώφλι, εμφανώς δυτικό, εγείρει το κεντρικό ερώτημα: είναι άραγε ο νάρθηκας μεταγενέστερος, όπως μέχρι τώρα νομίζαμε, ή μήπως η πορτωσιά του βρίσκεται στην αρχική της θέση;

4. A. BON, *La Morée franque. Recherches historiques, topographiques et archéologiques sur la principauté d'Achaïe (1205-1430)* [Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome 213], Παρίσι 1969, 511, 584, πίν. 157 2α-β. Με έκκληση αναρωτιέται πώς, ενώ η Μονεμβασία δεν διατηρεί κανένα στοιχείο από την ολιγόχρονη κατάκτηση της περιοχής από τους Φράγκους, ένα φράγκικο μνημείο απαντάται στην απομακρυσμένη περιοχή του ακρωτηρίου του Μαλέα.

5. Ασπασία ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Το γλυπτό «προσκυνητάρι» στο ναό του Αγίου Γεωργίου του Κάστρου στο Γεράκι, *ΔΧΑΕ* περ. Δ' 25, 2004, 111-126.

6. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ - Λασκαρίνα ΜΠΟΥΡΑ, *Η ελληνική ναοδομία κατά τον 12ο αί.*, Αθήνα 2002, 329 και 109-111, όπου και όλες οι ως τώρα δευτερεύουσες βιβλιογραφικές αναφορές σχετικά με το μνημείο· βλ. και σελ. 347, 390, 393, 400-403, 407-8, 418, 420, 426, 434, 454, 464, 508, 525, 530, όπου σειρά παρατηρήσεων για μορφολογικά στοιχεία του ναού, που μερικά από αυτά εμφανίζονται κατά το 12ο αι., αλλά προφανώς επιβιώνουν και κατά τους αιώνες που ακολουθούν.

7. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Το γλυπτό «προσκυνητάρι», 124

8. Ανάλογη παρατήρηση έχει γίνει και από τον BON, *La Morée franque*, 584.

Οι παρατηρήσεις που ακολουθούν τεκμηριώνουν ότι οι τοίχοι του νάρθηκα είναι σύγχρονοι με τον ναό, ενώ ο σημερινός θόλος με τη μονόρρικτη κεραμοσκεπή είναι έργο όψιμο, που αντικατέστησε την αρχική τριμερή θολοδομία:

Οι σκαλότρυπες στη τοικοποιία του νάρθηκα παρακολουθούν τις οριζόντιες στάθμες των ικριωμάτων δόμησης του κυρίως ναού, ενώ οι ρηγματώσεις στις στενές πλευρές του, που προήλθαν από τις ωθήσεις της θολοδομίας, δεν εμφανίζονται στους υποτιθέμενους αρμούς της προσθήκης (εικ. 3α). Τα πάχη των λιθοδομών στο νάρθηκα και τον κυρίως ναό δεν διαφοροποιούνται. Τα θυρώματά τους έχουν παντού την ίδια, τυποποιημένη χάραξη κάτοψης και στον άξονα συμμετρίας εμφανίζονται απολύτως ισόφαρδα και ομοιόθετα (σχ. 1).

Ενώ τα πλευρικά μέτωπα της εγκάρσιας κεραίας του σταυρού έχουν τρίλοβα παράθυρα, το μέτωπο του δυτικού σκέλους, δηλαδή αυτό της πρόσοψης, είναι τυφλό (εικ. 3α). Αυτό σε καμία περίπτωση δεν θα συνέβαινε, εάν δεν υπήρχε ο νάρθηκας, που προωθεί την πρόσοψη. Το τυφλό μέτωπο της κεραίας δικαιολογείται από την πιθανή πρόταση ενός σημαντικότερου αρχιτεκτονικού στοιχείου. Οι γενέσεις των τόξων και οι θέσεις των κιλλιβάντων της αρχικής στέγασης (εικ. 4α-β) επιτρέπουν τη γραφική αποκατάσταση μιας πιθανής μορφής νάρθηκα με τέσσερα εγκάρσια και τρία τόξα μετώπου που έφεραν βυζαντινά σταυροθόλια, ή και τρούλλους, κατά τα πρότυπα των μεγάλων μνημείων του Μυστρά (σχ. 1, 7). Οι σωζόμενοι πεσσοί με τα υφαψιδιά τους μαρτυρούν απολύτως ακριβή και συμμετρική χάραξη, σύγχρονη με τον κυρίως ναό. Οι τριγωνικές υπερυψώσεις των πλευρικών οριζοντίων τοίχων του νάρθηκα μαρτυρούν επίσης ότι η στέγη στο ύψος των γενέσεων των τόξων έχει αλλάξει μορφή (εικ. 3α). Τελικώς φαίνεται πιθανότερο ότι τολμηρές κατασκευές επίστεψης, ίσως τρεις ασπίδες, έδιναν μια άκρως εντυπωσιακή εικόνα στον αρχικό νάρθηκα, αλλά κατέρρευσαν, λόγω ανεπαρκούς υποδομής (σχ. 6). Το θύρωμα της εισόδου με το τρίφυλλο ανώφλι έμεινε στην αρχική του θέση, εκατέρωθεν στηριγμένο από τις μεταγενέστερες αντιηρίδες, που προσπαθούν να αναιρέσουν τις ωθήσεις του εγκάρσιου θόλου, ο οποίος αντικατέστησε την αρχική κάλυψη γύρω στο 17ο ή το 18ο αιώνα, αν κρίνει κανείς από τον τρόπο δομής και την εικόνα των αποτυπωμάτων των ξυλοτύπων (εικ. 4γ).

Εκτός από τα θυρώματα, δυτική σφραγίδα στο ναό δίνουν τα επιθήματα των κιονίσκων με τα παχιά βεργία και τις βαθιές εσοχές (εικ. 5α-γ). Το πωρολιθικό πέτρωμά τους μοιάζει με αυτό που έχει χρησιμοποιηθεί σε όλο το ναό. Οι διαφορές ανάμεσα στην κατατομή των επιθημάτων των δίλοβων και των τρίλοβων παραθύρων δείχνουν ότι το κάθε κομμάτι δουλεύτηκε χωριστά, αποκλείοντας το ενδεχόμενο να προέρχονται από κατακερματισμένη παραστάδα⁹ (σχ. 5). Τα έργα αυτά θα πρέπει να συνδε-

9. ΜΠΟΥΡΑΣ - ΜΠΟΥΡΑ, *Ἡ ἑλλαδική ναοδομία*, 110.

θούν με τεχνίτες εξοικειωμένους στη λάξευση δυτικών βεργίων και συμφυών κοσμημάτων, οι οποίοι προσπάθησαν να προσαρμόσουν την κατασκευή τους στις απαιτήσεις ενός βυζαντινού ναού. Οποσδήποτε, τα χαρακτηριστικά της γλυπτικής τους με δυσκολία θα μπορούσαν να αναχθούν σε περίοδο προγενέστερη του 13ου αιώνας.

Τόσο η σημαντική ανομοιότητα στα μέτωπα της εγκάρσιας κεραίας του σταυρού, που ήδη επισημάνθηκε (εικ. 3β-γ), όσο και η κακή κατασκευή πολλών τόξων που απαρτίζονται μόνο από πλίνθους μαρτυρούν οικοδομική αδεξιότητα που δεν χαρακτηρίζει μνημεία του 12ου αιώνα. Η μεταγενέστερη επικάλυψη μάλιστα με πατητό επίχρισμα σε απομίμηση πωρόλιθου των πλίνθινων τόξων των δίλοβων και τρίλοβων ανοιγμάτων στις ανατολικές κόγχες του ναού (εικ. 7α-β) δεν αποκλείεται να έγινε για να βελτιωθεί το αισθητικό αποτέλεσμα αυτής της κατασκευής. Τέλος, τα επιχρισμένα συμπληρώματα στους τρουλλίσκους με τη στρογγυλεμένη τετραγωνική κάτοψη¹⁰ (εικ. 3α) σε αντίθεση με τον κεντρικό τρούλλο, που απολήγει σε οριζόντιο γείσο, μπορούν να ερμηνευθούν ως προσπάθεια απομίμησης των κυματοειδών απολήξεων των τρούλλων που συναντούμε στον Μυστρά (εικ. 6).

Οι συμφυείς κιονίσκοι των τρούλλων, οι υδρορρόες, αλλά και η παρεμβολή πώρινων διαφραγμάτων στους λοβούς των παραθύρων, μαρτυρούν ιδιαιτερότητες που σχετίζονται με την αντιγραφή μορφών γνωστών από την κλασική βυζαντινή αρχιτεκτονική, που έχουν όμως αποδοθεί με άλλους τρόπους¹¹ (εικ. 3α). Μαρτυρούν ταυτόχρονα αμχανία, που απαντάται κυρίως στη στέψη των τρουλλίσκων του ναού, αλλά και των κεραίων του σταυρού. Κάτι που δεν παρατηρείται βέβαια στον καλοκατασκευασμένο κεντρικό τρούλλο, με το ευθύγραμμο γείσο, ίσως με την εξαίρεση των ιδιότυπων εσοκών στο βάθρο του, προκειμένου αυτό να εμφανίζεται ισόφαρδο με τις κεραίες. Πιστεύω ότι η απόλυτη συμμετρία της κάτοψης και η ακρίβεια της εκτέλεσης των δυτικών μορφών λαξευτών μελών πρέπει να αποδοθεί στην εμπειρία πεπειραμένου συνεργείου, όπως είναι αυτά που γνωρίζουν να χαράσσουν και να κατασκευάζουν δυτικούς ναούς, έστω και εάν χρησιμοποιούν και τοπικό εργατικό δυναμικό. Στην προκειμένη περίπτωση είναι προφανές ότι αντιγράφεται βυζαντινό πρότυπο από τεχνίτες με πρό-

10. Οι εκτός κλίμακος λεπτοί κιονίσκοι στις τέσσερις πλευρές του τετραγώνου και η όλη μορφή των τρουλλίσκων θα πρέπει να αποδοθούν μάλλον σε προσπάθεια απλοποίησης της κατασκευής παρά στην αναφορά τους σε κοινό με το Nerezi κωνσταντινουπολίτικο πρότυπο: ΜΠΟΥΡΑΣ - ΜΠΟΥΡΑ, *Η ελλαδική ναοδομία*, 111, 403.

11. Σπάνιες είναι οι περιπτώσεις χρήσης πωρόλιθου αντί γύψου για την κατασκευή των διαφραγμάτων (Άγιος Ελεήμων Λιγουριού): βλ. ΜΠΟΥΡΑΣ - ΜΠΟΥΡΑ, *Η ελλαδική ναοδομία*, 427. Για τα Κύθηρα, βλ. Ch. BOURAS, *Les portes et les fenêtres en architecture byzantine* (Thèse de Doctorat de IIIe Cycle), Παρίσι 1964, 128. Η προκειμένη περίπτωση μάλλον οφείλεται σε έλλειψη γνώσης και μέσων για τη συγκεκριμένη κατασκευή.

δηλη έλλειψη εμπειρίας στη βυζαντινή ναοδομία, με γλίσχρα οικονομικά και κάτω από πίεση χρόνου, όπως φαίνεται από την υποκατάσταση των κίωνων από ογκώδεις πεσσούς και από την εκτεταμένη χρήση επιχρίσματος για την απόδοση επιφανειών δύσκολης γεωμετρίας.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, πάνω από τη δυτική και τη βόρεια πόρτα το επίχρισμα είναι διαταραγμένο, έτσι ώστε να μη γνωρίζουμε εάν εκεί υπήρχαν κοσμήματα. Σημειώθηκε επίσης ότι το θέμα του θυρεού στην εσωτερική πόρτα του νάρθηκα έχει απολαξευθεί.

Στη νότια θύρα, όμως, το κόσμημα βρίσκεται στην αρχική του θέση (εικ. 8). Το δυτικόμορφο θύρωμά της αλλά και το κόσμημά του πάνω από το ιδιότυπο ανώφλι, επιτρέπουν με περισσότερη ασφάλεια τη χρονολόγηση του ναού και την απόδοσή του σε συγκεκριμένους κτήτορες. Ο συμφυής στους δόμους της εκκλησίας σταυρός με πεπλατυσμένες κεραίες είναι ο σταυρός της Μάλτας, που απαντάται στο ταφικό μνημείο των Ιωαννιτών Ιπποτών στον Άγιο Γεώργιο στο Γεράκι¹².

Η σχέση του Αγίου Γεωργίου με τους Ιωαννίτες και την Περίβλεπτο του Μυστρά έχει συνδεθεί με την παραμονή των Ιωαννιτών στην Πελοπόννησο, κατά την περίοδο μεταξύ των ετών 1379-1382, με την αιχμαλωσία του μεγάλου μάγιστρου του Τάγματος Juan Fernandez de Heredia και με τις επαφές που οι Ιππότες είχαν με την Ισαβέλλα de Lusignan, σύζυγο του δεσπότη Μανουήλ, προκειμένου να πετύχουν την απελευθέρωσή του¹³. Συνεπώς, θα ανέμενε κανείς ότι η ίδρυση του ενλόγω μνημείου συνδέεται με τη συγκεκριμένη συγκυρία.

Η παρουσία ωστόσο των Ιωαννιτών στην Πελοπόννησο και οι σχέσεις τους με το Δεσποτάτο δεν τελειώνει το 1382. Κατά τη διάρκεια της διακυβέρνησης του Θεόδωρου Α΄ Παλαιολόγου και ως το 1404, οι επαφές τους με το Δεσποτάτο είναι πυκνές και έχουν σχέση με την πώληση της Κορίνθου και του Μυστρά στους Ιππότες¹⁴.

Αναφερόμενος στην πώληση του Μυστρά το 1400¹⁵ και την αντίδραση των κατοίκων που ανάγκασε τους Ιωαννίτες να απομακρυνθούν, ο Loenertz σημειώνει ότι η επανάσταση των κατοίκων έλαβε χώρα αφού οι Ιππότες είχαν ήδη καταλάβει τον

12. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Το γλυπτό «προσκυνητάρι», 120-122

13. Ό.π.

14. D. A. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Le Despotat grec de Morée*, τόμ. 1. *Histoire politique*, Παρίσι 1932 (2η έκδοση με προσθήκες και διορθώσεις Chryssa ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Λονδίνο 1975), 158-161, 347· R. J. LOENERTZ, *Pour l'histoire du Peloponnèse au XIVe siècle (1382-1404)*, *Études Byzantines* 1, 1943, ανατ. στον ΙΔΙΟΥ, *Byzantina et franco-graeca*, τόμ. 1, Ρώμη 1970, 253-266· Χρύσα Α. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Οι ιστορικές περιπέτειες της Κορίνθου στα τέλη του 14ου αιώνα. *Σύμμεικτα* 3, 1979, 29-51.

15. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Le Despotat*, 347.

Μυστρά. Δεν γνωρίζουμε όμως, συμπληρώνει, τη διάρκεια της εκεί παραμονής τους πριν αλλά και μετά την αντίδραση των κατοίκων, επειδή φαίνεται ότι η απομάκρυνσή τους από την πρωτεύουσα του Δεσποτάτου έγινε σταδιακά¹⁶. Γεγονός πάντως είναι ότι όταν ο Θεόδωρος επέστρεψε από τη Μονεμβασία έπεισε τις δύο πλευρές να καταφύγουν σε ειρηνικές λύσεις, οι οποίες οδήγησαν με διαδοχικά ειρηνικά βήματα στην απομάκρυνση των Ιωαννιτών από την Πελοπόννησο. Στις 5 Μαΐου του 1404 ο αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ υπέγραψε στην Κωνσταντινούπολη τη συνθήκη για την απομάκρυνση των Ιωαννιτών από την Πελοπόννησο. Στις 14 Ιουνίου οι Βυζαντινοί κατέβαλαν την πρώτη δόση του ποσού που είχε συμφωνηθεί στον εκπρόσωπο των Ιωαννιτών Ιπποτών, Dominique d'Allemagne, ο οποίος είχε αγκυροβολήσει τη γαλέρα του κοντά στο Βασιλοπόταμο¹⁷.

Η επιλογή του Βασιλοπόταμου, στο εσωτερικό του Λακωνικού κόλπου, ως τόπου κατάλληλου για την καταβολή του ποσού έγινε όχι μόνο επειδή οι θαλάσσιες μετακινήσεις είχαν αποδειχθεί ευκολότερες από τις χερσαίες, αλλά και γιατί η δια ξηράς προσέγγιση της περιοχής από τον Μυστρά γινόταν επίσης με ευκολία. Με ανάλογα κριτήρια είχε επιλεγεί και ο τόπος συνάντησης των Βενετών της Μεθώνης και της Κορώνης με τους Βυζαντινούς. Στα capitula (σχέδια για τους όρους της συμφωνίας) του Θεόδωρου Παλαιολόγου για την ενδεχόμενη παραχώρηση της Κορίνθου στους Βενετούς, πριν από την πώλησή της στους Ιωαννίτες το 1397, αναφέρεται: «να πάρετε από τους καστελλάνους μιαν απάντηση [...] για τη σύναψη της συμφωνίας: ένας από τους δύο καστελλάνους μπορεί, αν θέλει, να έλθει ο ίδιος ή στη Μονεμβασία ή στα Βάτικα, που είναι κατάλληλος τόπος κι εκεί θα τον συναντήσω αυτοπροσώπως»¹⁸. Η επιλογή ωστόσο του Βασιλοπόταμου σχετίζεται μάλλον με την ειδική ιστορική συγκυρία που είχε διαμορφωθεί περί το 1400 στην περιοχή. Δηλαδή με την ειρηνική εγκατάσταση των Ιωαννιτών Ιπποτών στα Βάτικα μετά την πώληση του Μυστρά στους Ιωαννίτες, με τα γεγονότα που επακολούθησαν και τη σταδιακή απομάκρυνσή τους από τον Μυστρά. Στα *Βραχέα Χρονικά* αναφέρεται ρητά: *ἔτους ς'ακ' ἐμπῆκαν οἱ*

16. LOENERTZ, Pour l'histoire, 261-262· βλ. και ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Le Despotat*, 347 (Chr. ΜΑΛΤΕΖΟΥ).

17. ΖΑΚΥΘΙΝΟΣ, *Le Despotat*, 347 (Chr. ΜΑΛΤΕΖΟΥ), και Julian CHRYSOSTOMIDES, Introduction, στο *Manuel Palaeologus Funeral Oration on his Brother Theodore*, έκδ. Julian CHRYSOSTOMIDES [CFHB 26], Θεσσαλονίκη 1985, 23.

18. *Procure de aver resposta plui clara che vui pode e dirli che i debia mandar o per tera o per mar prestamente che li plaxe cum libertade apen, si chel fato se possa complir e sel plasesse ad uno di signor castellani vegnir fin a Malvassia sia inbonora, o, senò vegna ala Vatica, puoché là e luogo abel e sença justo impedimento io ne sero in persona*: Capitula Θεοδώρου Παλαιολόγου, έκδ. ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Οἱ ἱστορικὲς περιπέτειες*, 51.49-53.

Φράγγοι στα Βάτικα, χρονολογία που αντιστοιχεί σύμφωνα με τον Schreiner στο διάστημα μεταξύ Σεπτεμβρίου 1399 και Αυγούστου 1400¹⁹.

Η εγκατάσταση των Φράγκων στα Βάτικα τοποθετείται στα έτη μεταξύ 1400 και 1404, και μπορεί να συνδεθεί με το μνημείο της Γερουμάνας, τον σταυρό των Ιωαννιτών Ιπποτών που απεικονίζεται στη νότια θύρα του ναού (εικ. 8), τα δυτικά στοιχεία που κοσμούν τα θυρώματά του, αλλά και τον θυρεό της εσωτερικής κεντρικής θύρας, από τον οποίο έχει απολαξευθεί το θέμα (εικ. 2β). Στον κατεστραμμένο αυτό θυρεό θα μπορούσε να αναζητηθεί η ειδική ταυτότητα των κητόρων, που αν κρίνει κανείς από το σταυρό της νότιας εισόδου, είναι οι Ιωαννίτες Ιππότες²⁰. Προς το παρόν και με τα σημερινά δεδομένα θα μπορούσε να διατυπωθεί η υπόθεση ότι στον απολαξευμένο θυρεό θα ανέμενε κανείς, περισσότερο από κάθε άλλο, τα σύμβολα του οίκου του Dominique d'Allemagne²¹.

Ωστόσο η εκκλησία της Παντάνασσας στη Γερουμάνα είναι ένας πεντάτρουλλος σταυροειδής εγγεγραμμένος ναός με σύγχρονο κτιστό τέμπλο. Ναοί όπως η Παναγία στο Ανήλιο (Γκλάτσα)²², ο Άγιος Γεώργιος στην Ανδρούσα²³, η Καθολική της

19. P. SCHREINER, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, τόμ. 1. *Einleitung und Text* [CFHB 12/1], Βιέννη 1975, Chronik 42/4. Στη συνέχεια ο Schreiner λύνει το πρόβλημα της παρανόησης μεταξύ 6908 και 6920 και ερμηνεύει το ρήμα «ἐμβήκαν» ως ειρηνική κατάληψη τέλος, προτείνει να διορθωθεί το τοπωνύμιο Βάτικα σε Βασιλικά (*Die byzantinischen Kleinchroniken*, τόμ. 2. *Historischer Kommentar* [CFHB 12/2], Βιέννη 1977, 364). Η CHRYSOSTOMIDES (ό.π., 182 σημ. 110), συμφωνεί με τον Schreiner για τη χρονολόγηση της αναφοράς στο 1400, χαρακτηρίζει όμως, με πειστικά επιχειρήματα, μη αποδεκτή την πρότασή του να διορθωθεί το τοπωνύμιο Βάτικα σε Βασιλικά. Πβ. και Χάρις ΚΑΛΛΙΓΑ, *Η βυζαντινή Μονεμβασία και οι πηγές της ιστορίας της*, μετάφραση Μ. ΜΠΛΕΤΑΣ, Αθήνα 2003, 211, σημ. 2, όπου γίνεται λόγος για παρανόηση και σύγχυση του τοπωνυμίου Βάτικα με το Βασιλοπόταμο.

20. Η ιστορική συγκυρία που έχει διαμορφωθεί μεταξύ 1400 και 1404 στα Βάτικα δεν ευνοεί την πιθανότητα σύνδεσης του μνημείου με την αιχμαλωσία του Heredia, το δανεισμό των Ιωαννιτών Ιπποτών από την Ισαβέλλα, τον ενιαφισμό του δευτερότοκου d'Alfero και την ανακαίνιση του Αγίου Γεωργίου στο Γεράκι, μεταξύ 1378-1382, παρά την ομοιότητα που έχουν μεταξύ τους οι κεντρικές εισοδοί και των δύο ναών βλ. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Το γλυπτό «προσκυνητάρι», 111-126. Είναι εξάλλου προφανές, ότι μνημεία που έχουν συνδεθεί με το δυτικό δόγμα αποτελούν σημεία αναφοράς για τους όλους τους Λατίνους ανεξάρτητα από την προέλευσή τους, όσο αυτοί βρίσκονται ή επανέρχονται στην περιοχή.

21. Η πρόταση διατυπώνεται γιατί το όνομα του d'Allemagne είναι συνδεδεμένο με την υπογραφή της συνθήκης του Βασιλοποτάμου, αλλά και γιατί δεν αποκλείεται το τοπωνύμιο «Γερουμάνα» να σχετίζεται με το όνομα «Νταλεμάν».

22. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, «Η φραγκοβυζαντινή εκκλησία της Θεοτόκου στο Ανήλιο (τ. Γκλάτσα) της Ήλειας», ΔΧΑΕ περ. Δ' 12, 1984, 239-264.

23. Χ. ΜΠΟΥΡΑΣ, «Ο Άγιος Γεώργιος της Ανδρούσας, *Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Όρλάνδον* [Βιβλιοθήκη της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Έταιρείας 54], τόμ. 2, Αθήνα 1966, 270-285.

Γαστούνης²⁴, η Κοίμηση της Θεοτόκου στο Μέρμπακα²⁵, ο Άγιος Γεώργιος στο Γεράκι²⁶, και άλλοι που θα προστεθούν στο κατάλογο²⁷ καταδεικνύουν ότι τα μόνα μνημεία που χτίζονται σύμφωνα με τους κανόνες και την τυπολογία της δυτικής ναοδομίας είναι εκείνα που κατασκεύασαν το 13ο αιώνα τα οργανωμένα μοναστικά τάγματα, χρησιμοποιώντας πολλές φορές και ντόπιο εργατικό δυναμικό, στο οποίο μετέδωσαν τη νέα τεχνογνωσία²⁸.

Με εξαίρεση τα γνωστά αββαεία των πρώτων μοναστικών ταγμάτων, που μονοσήμαντα ταυτίστηκαν με το λατινικό κλήρο, γι' αυτό και στη συνέχεια εγκαταλείφθηκαν και ερειπώθηκαν, όλοι οι άλλοι ναοί, που προορίζονταν για το δυτικό δόγμα, χτίστηκαν σαν βυζαντινές εκκλησίες με τρεις κόγχες στην ανατολική πλευρά (πρόθεση, ιερό βήμα και διακονικό), κτιστό ή ανάγλυφο τέμπλο και τοιχογραφίες στο εσωτερικό, όταν οι οικονομικές συνθήκες και η ιστορική συγκυρία το επέτρεπαν. Οι ναοί πολύ εύκολα συνέχισαν να χρησιμοποιούνται από τους ορθοδόξους και γι' αυτό διατηρήθηκαν σε καλή ενγύνη κατάσταση.

Η πρακτική της ίδρυσης ενός ναού από τους Ιωαννίτες Ιππότες στα πωληθέντα ή κατακτημένα βυζαντινά εδάφη κατά τις αρχές του 15ου αιώνα, αλλά και η μετά την αποχώρησή τους μετονομασία του ναού και η παράδοσή του στο ορθόδοξο δόγμα, μαρτυρείται με τον πιο εντυπωσιακό τρόπο στο *Χρονικό* του Γαλαξειδίου²⁹.

24. Δ. ΑΘΑΝΑΣΟΥΛΗΣ, 'Η άναχρονολόγηση τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας τῆς Καθολικῆς στῆ Γαστούνη, ΔΧΑΕ περ. Δ' 24, 2003, 63-77.

25. Mary-Lee COULSON, *The Church of Merbaka. Cultural Diversity and Integration in the 13th Century Peloponnese* (διδ. διατριβή, Courtauld Institute, Λονδίνο 2002)· πβ. ΜΠΟΥΡΑΣ - ΜΠΟΥΡΑ, 'Η ελληνική ναοδομία, 331-333.

26. ΛΟΥΒΗ-ΚΙΖΗ, Το γλυπτό «προσκυνητάρι», 111-126.

27. Η συστηματική μελέτη κάθε βυζαντινού μνημείου της Πελοποννήσου με εμφανή δυτικά στοιχεία είναι επιβεβλημένη, για να αποδειχθεί σε πόσα και σε ποια από αυτά τα δυτικά στοιχεία οφείλονται πράγματι σε μεταγενέστερες επεμβάσεις.

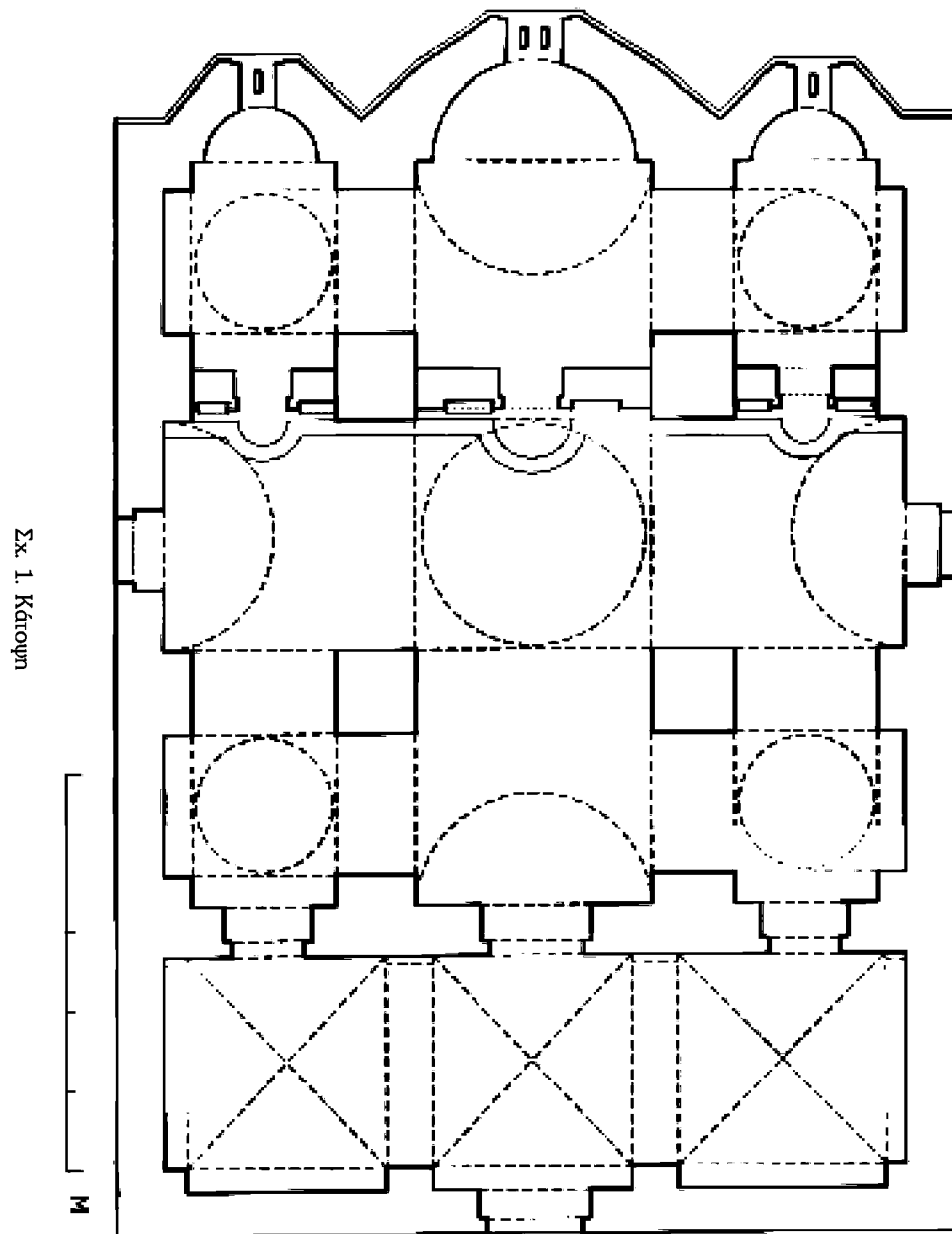
28. Όπως ο αρχικτίστης Νικόλός Καρούλης «ὁ περίφημος τζινιέρης ἀπὸ τὸ Γαλαξείδι, ποῦ.....ἐστάθηκε στὴν δούλεψη τῆς Φραγγίας»: ΕΥΘΥΜΙΟΥ ΙΕΡΟΜΟΝΑΧΟΥ, *Χρονικὸ τοῦ Γαλαξειδίου*, επιμ. Η. ΑΝΑΓΝΩΣΤΑΚΗΣ, Αθήνα 1985, 28 (2η έκδ., Αθήνα 2004, 36)· Ch. BOURAS, *The Impact of Frankish Architecture in the Thirteenth Century Byzantine Architecture*, στο Angeliki E. LAΪΟΥ - R. PARVIZ ΜΟΤΤΑΗΕΔΗ (επιμ.), *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, Washington 2001, 256· Π. Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ, Παρατηρήσεις στὸν ναὸ τοῦ Σωτῆρος κοντὰ στὸ Γαλαξείδι, ΔΧΑΕ περ. Δ' 17, 1993-1994, 199, 203.

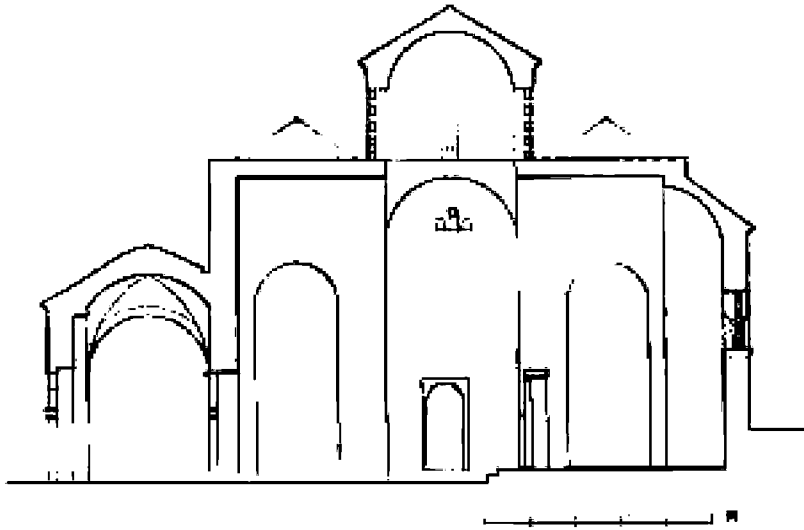
29. *Καὶ ἐτότες, ἔστοντας, ἀδύνατος νὰ βαστάξῃ τὲς κῶρες, ἐπούλησε τὸ Σάλονα, τὸ Γαλαξείδι, τὸ Λιδορίκι καὶ τὴ Βετρινίτζα εἰς κάποι Φραγγοπαπᾶδες, ποῦ ἐλέγοντο ἀδελφάτο τῆς Ἱερουσαλήμ, ποῦ εἶχανε ἄρματα καὶ πλεούμενα καλά. Καὶ οἱ Φραγγοπαπᾶδες ἤρθαν με τρεῖς γαλιότες ἄρματωμένες γιὰ νὰ πάρουν σὴν αὐθεντεία τους τὰ μέρη. ... Ἐτότες ἐκτίσασι διὰ δωρεὰ καὶ χάρισμα μία ἐκκλησία στὸ Γαλαξείδι με ἕξοδα τοῦ ἀδελφάτου. Καὶ ὄνομα τῆς ἐβάλασι Ἁγιος Ἰωάννης τῶν Ἱεροσολύμων καὶ ὕστερα οἱ Γαλαξειδιώτες*

Όσο για την τύχη του ναού της Γερουμάνας, δεν γνωρίζουμε τίποτα από τα κείμενα. Αντίθετα, οι τοικοδομίες, οι πορτωσιές, τα επιχρίσματα με τα τυπικά βενετσιάνικα μολλώματα των κελλιών και άλλων μοναστικών κτισμάτων, που περιβάλλουν το ναό, δεν αποκλείουν την περιστασιακή χρήση του από τους Βενετούς κατά τα χρόνια που ακολούθησαν³⁰. Η εικόνα όμως του πεντάτρουλλου σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού προδίδει την απόπειρα των Ιωαννιτών Ιπποτών να μεταφέρουν βεβιασμένα κάτι από την εικόνα του πρόσφατα χαμένου γι' αυτούς Μυστρά, κατά την ύστατη προσπάθεια εγκατάστασής τους στην Πελοπόννησο, την οποία σχεδίαζαν από το 1356 και επιχειρούσαν επανειλημμένα έως το 1404.

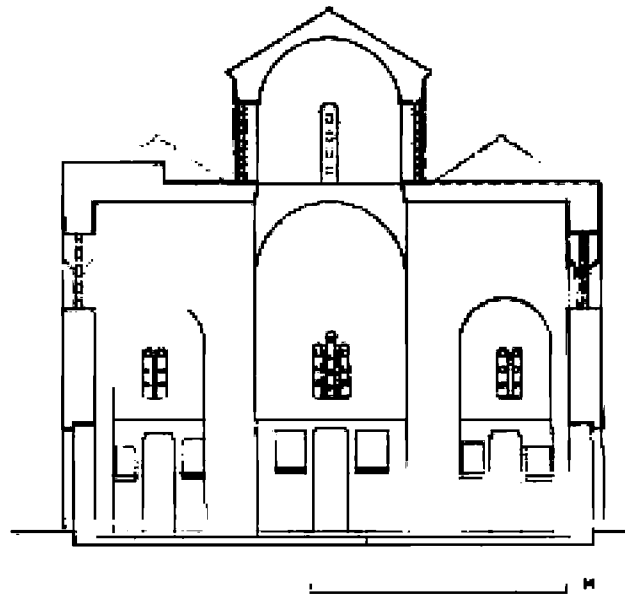
τὴν ἐξανανομάσασι Παντελεήμονα διὰ τὴν συμφωνία τοῦ ὀνόματος. Χρονικὸ τοῦ Γαλαξειδίου, 42, 86-87 (2η ἐκδ., 48).

30. Η προσεκτική αποκατάσταση του ευαίσθητου αυτού μνημείου, αλλά και η προσεκτική ανασκαφική έρευνα στον περιβάλλοντα χώρο, ίσως διαφωτίσουν περισσότερο την ιστορία του.

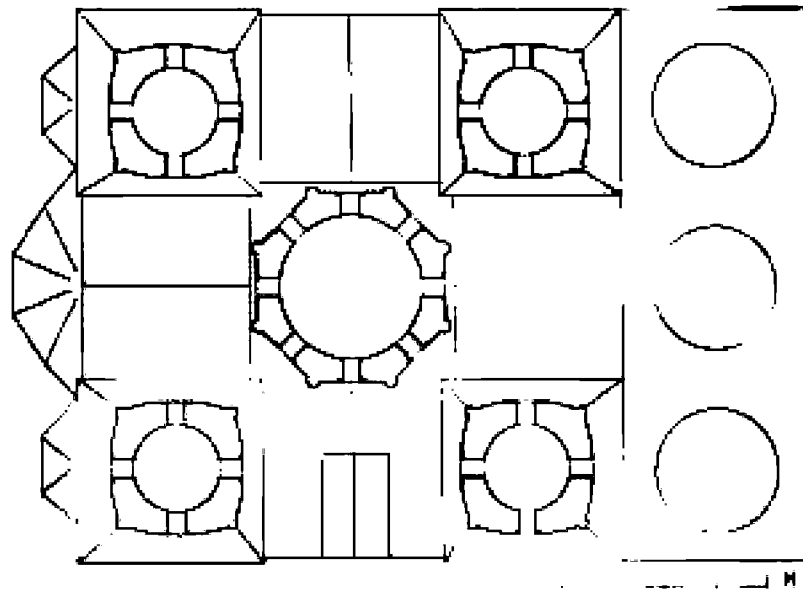

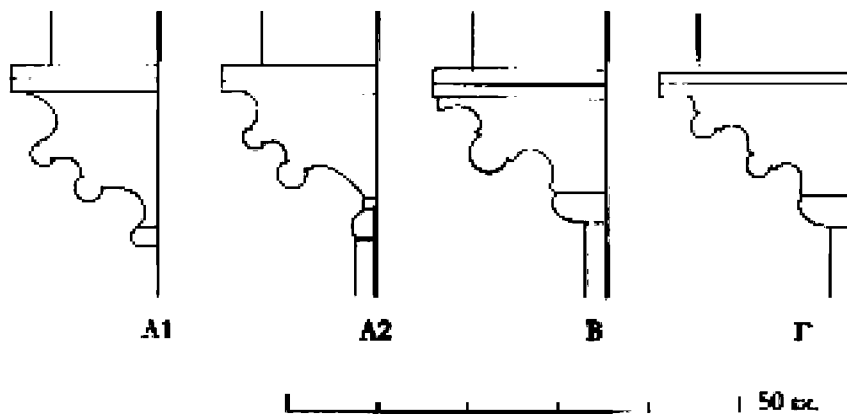
Σχ. 2. Διαμήκης τομή

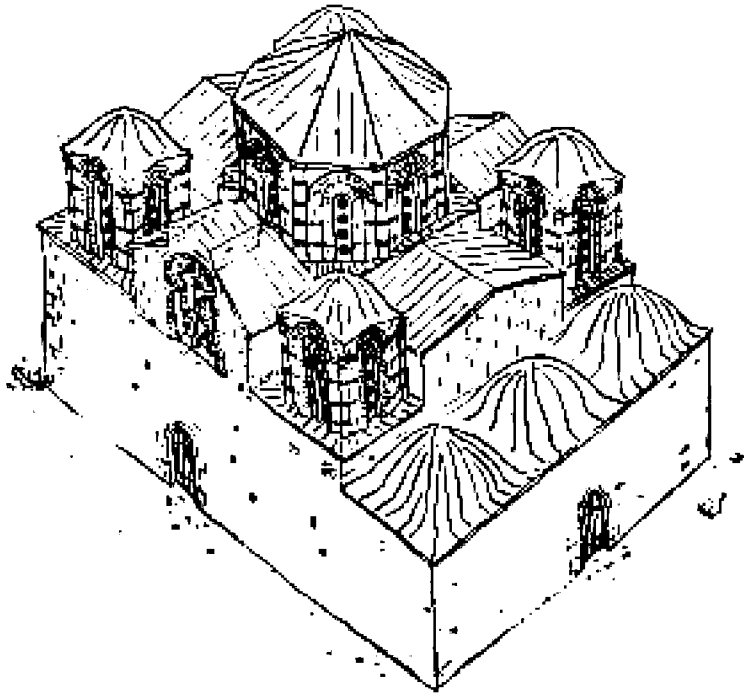
Σχ. 3. Εγκάρσια τομή

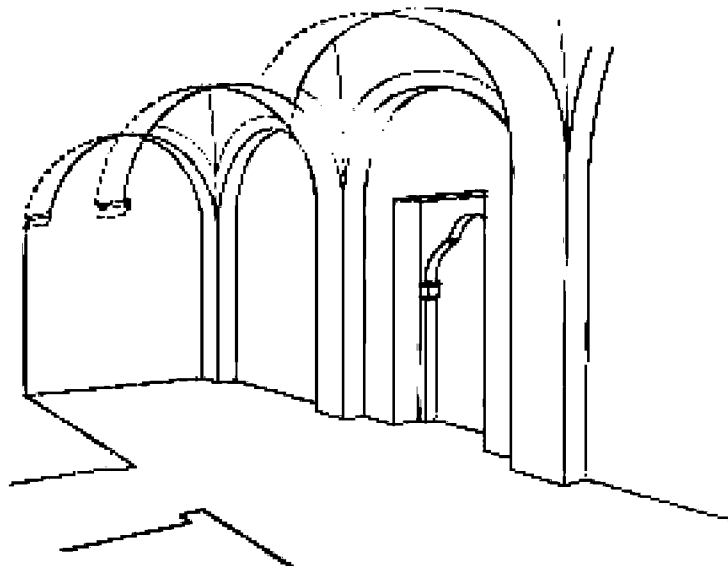
Σχ. 4. Κάτοψη τρούλλων και στεγάσεων

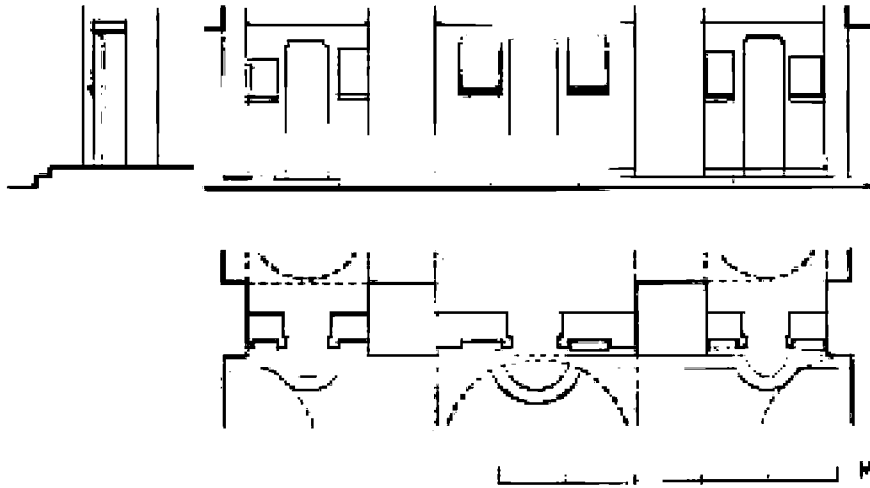
Σχ. 5. Τομές επιθημάτων κιονίσκων

Σχ. 6. Αναπαράσταση της πιθανής αρχικής μορφής του ναού

Σχ. 7. Προοπτικό αρχικής θολοδομίας του νάρθηκα

Σχ. 8. Τέμπλο (τομή, όψη, κάτοψη)

Εικ. 1. Ανατολική όψη του ναού

Εικ. 2α. Δυτική είσοδος προς τον νάρθηκα

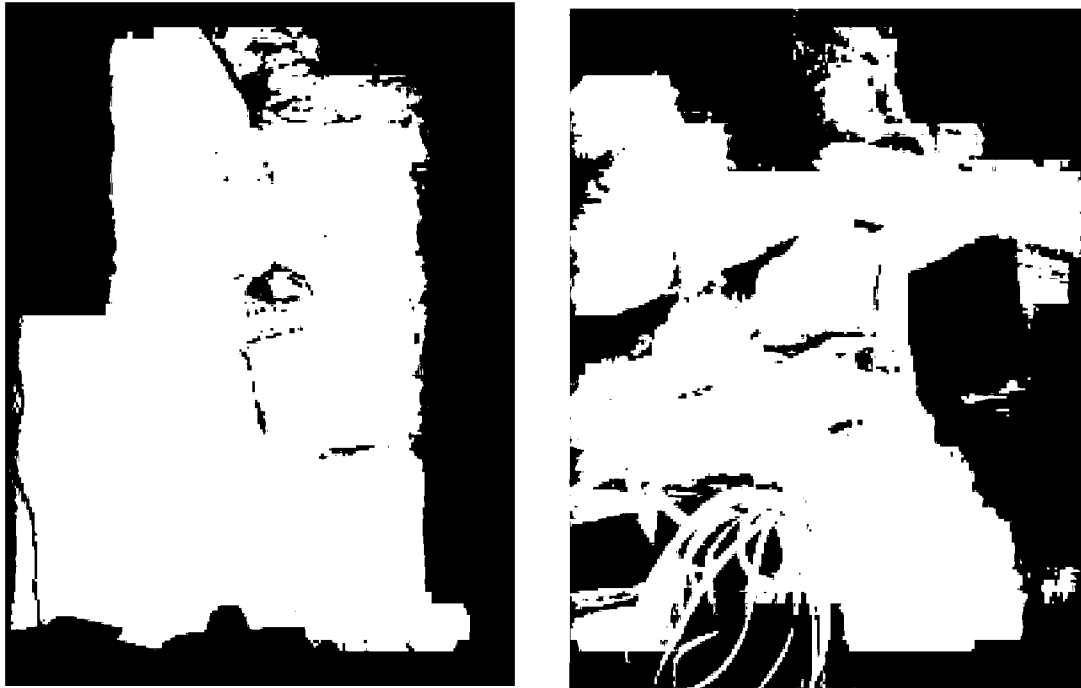

Εικ. 2β. Δυτική είσοδος από τον νάρθηκα στον κυρίως ναό

Εικ. 3α. Βόρεια όψη

Εικ. 3β. Μέτωπο νοτίου σκέλους
της εγκάρσιας κεραίαςΕικ. 3γ. Μέτωπο βορείου σκέλους
της εγκάρσιας κεραίας

Εικ. 4α, 4β. Γενέσεις τόξων της αρχικής στέγασης του νάρθηκα

Εικ. 4γ. Μεταγενέστερος εγκάρσιος θόλος του νάρθηκα με εμφανή τα ίχνη του ξυλοτύπου

Εικ. 5α. Επίκρανο αμφικιονίσκου του δίλοβου παραθύρου του διακονικού

Εικ. 5β. Επίκρανο αμφικιονίσκου του τρίλοβου παραθύρου στο μέτωπο του βορείου σκέλους

Εικ. 5γ. Επίκρανα αμφικιονίσκων τρίλοβου παραθύρου του ιερού

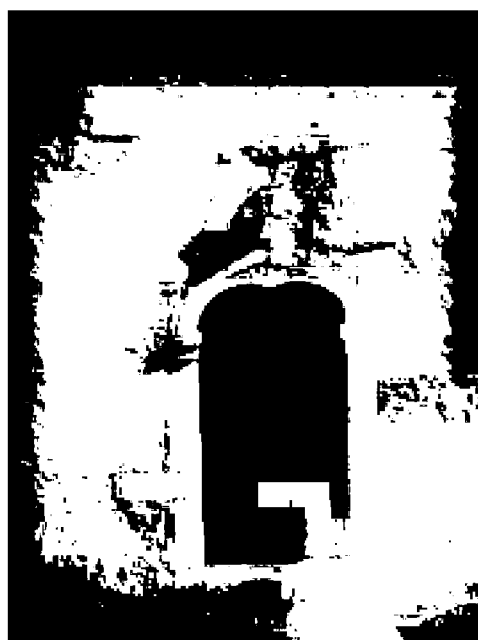
Εικ. 6. Τρούλλος παρεκκλησίου Αγ. Παντελεήμονα στην Περιβλεπτο του Μυστρά

Εικ. 7α. Τρίλοβο παράθυρο της κεντρικής κόγχης

Εικ. 7β. Δίλοβο παράθυρο της κόγχης του διακονικού

Εικ. 8. Νότια θύρα